

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

Жив'юк Андрій Анатолійович

УДК: 94 (477) «1939–1945»: 281.96

**ОРГАНИ НКВД/НКГБ СРСР У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ
(ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.):
СТРУКТУРА, КАДРОВИЙ СКЛАД, РЕПРЕСІЇ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

РЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів – 2025

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Соляр Ігор Ярославович,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Баран Володимир Кіндратович,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, завідувач кафедри історії
України та археології;

доктор історичних наук, професор
Ільницький Василь Іванович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії України та
правознавства;

доктор історичних наук, професор
Трофимович Володимир Васильович,
Національний університет «Острозька академія»,
професор кафедри історії
ім. проф. М. П. Ковальського.

Захист відбудеться 16 січня 2025 р. о 12⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, Львів, вул. Козельницька, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, Львів, вул. Козельницька, 4) та офіційному сайті Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (<https://www.inst-ukr.lviv.ua>).

Реферат розіслано 14 грудня 2024 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

О. І. Муравський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасна російсько-українська війна ніби повернула історичний годинник на 85 років назад. Укотре існування української нації опинилось під загрозою знищення внаслідок російської окупації. Вивчення і аналіз злочинів, вчинених радянськими окупантами у 1939–1941 рр., дозволяє краще зрозуміти причини злочинів нинішніх, характер і мету російської окупаційної влади.

Сучасна російська влада намагається відновити імперську ідеологічно-політичну матрицю задля пролонгації свого існування. Ключове місце в процесі вирішення цього завдання посідають пропагандистські та карально-репресивні практики, що актуалізує вивчення методів діяльності структур, які забезпечували їх реалізацію в СРСР. Зокрема йдеться про застосування органів НКВД/НКГБ задля «технологічного» супроводу експансії більшовицької влади на західні українські землі та впровадження радянської моделі економічного і суспільно-політичного життя в 1939–1941 рр.

Історичні сюжети новітньої української доби, пов'язані з радянізацією на початку Другої світової війни Західної Волині та репресивним забезпеченням цього процесу органами НКВД/НКГБ, потребують переосмислення, зокрема через призму біографістики й просопографії, докладного вивчення кадрового складу співробітників цих органів. Очевидна продуктивність такого підходу зумовлена заідеологізованістю і табуованістю цієї проблематики в радянський час та інертністю щодо її розробки в пострадянській українській історіографії.

З початку 1990-х рр. вітчизняні історики опрацювали значний тематичний та інформаційний масив, що розкриває репресії радянського режиму на західноукраїнських землях після вересня 1939 р. Водночас більшість оприлюднених досліджень були й залишаються спрямованими на з'ясування причин, обставин, перебігу, наслідків, тобто соціології радянського державного терору. Звернення до особистісного, людського виміру радянських репресій, тобто антропології терору, було спрямоване головним чином на жертв, що цілком закономірно і виправдано.

Однак поза дослідницькою увагою залишалась проблематика, пов'язана з технологією терору, пошуком відповіді на питання «хто і як це робив?», гостроту якого ми з новою силою відчули в умовах розв'язаної Росією повномасштабної війни проти України.

Реалії теперішньої війни резонують з реаліями початкового періоду Другої світової війни, коли більшовицький СРСР і нацистська Німеччина виступили партнерами в її розв'язанні і здійсненні репресій на окупованих ними територіях Західної України, Білорусі, країн Балтії. Це зумовлює

актуальність комплексного дослідження стосовно виконавців Зачистки Західної України 1939–1941 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукової теми відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Національний спротив в Україні: історичні традиції, сучасні виклики, міжнародна підтримка» (номер державної реєстрації 0124U002577), науково-дослідних тем відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України «Великий терор в УРСР 1937–1938 рр.: масові операції НКВС – замовники і виконавці» (номер державної реєстрації 0117U006896), «Органи ДПУ УСРР – НКВС УСРР у системі державного управління радянської України: від специфічного інформування республіканської влади до терору 1930-х рр.» (номер державної реєстрації 0121U110196), «Органи державної безпеки як системоутворююча складова механізму утримання влади компартійною номенклатурою: історичний досвід УССР. 1930–1950-ті рр.» (номер державної реєстрації 0124U001021), кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені акад. С. Дем'янчука «Актуальні проблеми дослідження репресій радянського тоталітарного режиму в Україні» (номер державної реєстрації 0118U001568)».

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі структури і складу органів НКВД/НКГБ та етапів і методів їх діяльності, спрямованої на встановлення політичного, економічного, ідеологічного, духовного контролю над населенням Західної Волині від осені 1939 до літа 1941 рр.

Досягнення поставленої мети включає вирішення низки **завдань**, а саме:

- виявити, систематизувати, класифікувати та критично проаналізувати джерела й літературу задля з'ясування стану наукового вивчення теми та верифікації концепцій українських і зарубіжних істориків;

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади та обрати адекватний науково-термінологічний інструментарій дослідження;

- простежити етапи формування структури органів НКВД/НКГБ на території Західної Волині та персоніфікувати їх склад шляхом створення міні-біограм співробітників;

- з'ясувати характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та населення Західної Волині, розкрити розкладаючий вплив широкого застосування органами НКВД/НКГБ агентури на стан суспільної моралі й на ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі;

- дослідити проблеми взаємостосунків регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ;

- показати особливості підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій;

- висвітлити форми і загальний перебіг репресій, здійснених органами НКВД/НКГБ – арештів, ув'язнень, вислань, позасудових розправ;

- відстежити протистояння органів НКВД/НКГБ з підпіллям ОУН, УНР і Союзу збройної боротьби (ЗВЗ) у Західній Волині;

- розглянути репресії НКВД/НКГБ стосовно представників національних меншин – євреїв, чехів, росіян, ромів;

- охарактеризувати специфіку встановлення радянською держбезпекою контролю за релігійними об'єднаннями Західної Волині;

- проаналізувати причини, перебіг та наслідки масових операцій НКВД/НКГБ 1940–1941 рр. у Західній Волині, встановити осіб, вбитих у результаті цих операцій.

Об'єктом дослідження обрано органи НКВД/НКГБ у Західній Волині в 1939–1941 рр., а **предметом** – склад, структуру та діяльність цих органів, спрямовану на встановлення радянського контролю над регіоном.

Хронологічні межі охоплюють період першої радянзації. Нижня хронологічна межа зумовлена окупацією СРСР Західної Волині на початку Другої світової війни (з 17 вересня 1939 р.), включенням її, разом з іншими західноукраїнськими землями, до складу СРСР (1 листопада 1939 р.) і УРСР (15 листопада 1939 р.), а також появою на цих територіях органів НКВД/НКГБ – спочатку оперативно-чекістських груп, згодом територіальних структур; верхня – нападом Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і ліквідацією в краї органів радянської влади. Подекуди хронологічні межі роботи розширено, тож вони охоплюють події від приходу більшовиків до влади в Росії та створення ВЧК, що продиктовано необхідністю простежити службове становлення тих чи інших співробітників ВЧК/ГПУ/НКВД/НКГБ та їхню участь у здійсненні масових репресій 1920–1930-х рр. В окремих випадках з'ясовано також подальшу долю співробітників НКВД/НКГБ та їхньої агентури, зокрема коли вона була пов'язана із Західною Волиною.

Географічні межі праці обіймають територію Західної Волині, або ж сучасних Рівненської, Волинської та північної частини Тернопільської областей (Кременецький район). Ці землі у 1921–1939 рр. належали до Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. В історично-політичному сенсі, особливо в історіографії, під Західною Волиною часто розуміють саме вказану територію зі східною межею по річці Горинь. Існування Західної Волині як історико-політичного регіону можна пролонгувати на період першої радянзації, коли ця територія продовжувала зберігати свою національно-культурну, суспільно-політичну та релігійну специфіку. Вказані географічно-територіальні рамки зумовлені специфікою діяльності

на території Західної Волині органів НКВД/НКГБ, що у свою чергу, було пов'язано з попереднім історичним періодом: розташуванням регіону на кордоні з УСРР/УРСР і активними заходами тут радянської агентури; наявністю значної кількості політичних емігрантів УНР; проведенням волинського експерименту воєводи Г. Юзевського з фіксацією сокальського кордону між Галичиною і Волинню; приналежністю більшості українського населення до православної церкви й культовою міграцією до Почаївської Лаври. На прикладі Західної Волині можна чітко відстежити процес агентурної інфільтрації у 1939–1941 рр. радянськими спецслужбами керівної ланки українського націоналістичного підпілля, зв'язок цього процесу з розколом в ОУН та його віддалені наслідки під час Другої світової війни і в повоєнний період.

Методи дослідження. У роботі використовувались як конкретно-історичні (історико-генетичний, системно-структурний, порівняльно-історичний, хронологічний, періодизації), так і загальнонаукові методи (описовий, систематизації, функціональний, логічний) із притаманними їм аналізом, синтезом, індукцією та дедукцією. Для дослідження низки аспектів теми застосовувались методи джерелознавчої критики, реконструкції, тощо. Метод структурного функціоналізму допоміг вивчати внутрішні зміни в середовищі радянських спецслужб на різних рівнях на тлі суспільно-політичних процесів передвоєнного і початкового періодів Другої світової війни. Комплексне використання зазначених методів уможливило відтворення цілісної картини організаційних змін в структурі органів НКВД/НКГБ з проекцією на наслідки їхньої діяльності в Західній Волині у 1939–1941 рр.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі, на підставі опрацювання баз даних із застосуванням біографічного та просопографічного підходів, особового складу і діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині як інструменту, спрямованого на політичне, економічне, ідеологічне, духовне підкорення населення волинського регіону в період 1939–1941 рр., на створення своєрідної репресивної матриці, використаної за наступної спроби його радянзації в 1944 р.

Уперше в українській історіографії:

– у контексті компаративного переосмислення напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених з'ясовано стан розробки теми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення;

– виявлено й інтерпретовано досі невідомі та маловідомі архівні матеріали (з галузевих архівів Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ України, державних архівів України і Польщі), що дозволило суттєво скорегувати роль і значення структур НКВД/НКГБ у процесі Зачистки Західної Волині;

- висвітлено особливості формування, еволюцію, службові характеристики особового складу органів НКВД/НКГБ, зокрема, на прикладі Рівненської області;

- окреслено проблеми взаємостосунків регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ;

- досліджено специфіку підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій;

- розкрито характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та населення Західної Волині;

- показано розкладаючий вплив широкого застосування органами НКВД/НКГБ агентури на стан суспільної моралі й на ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі;

- простежено зіткнення органів НКВД/НКГБ з підпіллям УНР у Західній Волині;

- схарактеризовано репресії НКВД/НКГБ стосовно ромів;

- розглянуто особливості функціонування в Західній Волині радянської пенітенціарної системи – структуру, штати, службові характеристики особового складу, умови утримання в'язнів;

- аргументовано й дешифровано більшу частину «рівненського» списку осіб, вбитих за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. із введенням до наукового обігу масиву збережених КНД та анкет спецпоселенців;

- обґрунтовано причини, перебіг та наслідки вбивства людей (друга масова операція) у місцях їх примусового утримання (тюрми, КПЗ районних відділів НКВД) у Західній Волині влітку 1941 р.

Уточнено:

- стан наукового вивчення теми та дослідження українських і зарубіжних істориків стосовно діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині;

- термінологічно-понятійний апарат за темою;

- специфіку встановлення радянською держбезпекою контролю за релігійними об'єднаннями Західної Волині.

Набули подальшого розвитку:

- з'ясування етапів формування структури органів НКВД/НКГБ на території Західної Волині;

- характеристика форм і загального перебігу масових репресій, здійснених органами НКВД/НКГБ – арештів, ув'язнень, вислань, позасудових розправ;

- відстеження протистояння органів НКВД/НКГБ з підпіллям ОУН і ЗВЗ у Західній Волині;

- розгляд репресій НКВД/НКГБ стосовно представників національних меншин – євреїв, чехів, росіян;

– висвітлення причин, перебігу та наслідків масового вбивства людей у тюрмах Західної Волині влітку 1941 р., зокрема у Дубенській в'язниці.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає у систематизації, узагальненні й розгляді з нових методологічних позицій нагромаджених знань про функціонування органів НКВД/НКГБ у Західній Волині в 1939–1941 рр. Зібраний і проаналізований матеріал дає можливість для створення цілісної картини і «відчитування» сенсів радянської волинських і західноукраїнських земель не лише на початку Другої світової війни, а й на її завершальному етапі, за повторної радянської окупації цих територій. Органи НКВД/НКГБ/МВД/МГБ/КГБ слугували ключовим інструментом радянського режиму в опануванні ним іншого (ментально, політично, економічно, соціально, культурно, духовно) регіону. Опрацьована історико-методологічна матриця (схема) може бути застосована для підготовки досліджень з розглядом аналогічних процесів у сусідніх із Волиню українських історичних землях Галичини, Буковини, Закарпаття, як також на території сусідніх країн – Білорусі, Латвії, Литви, Естонії.

Основні положення дисертаційної роботи, висновки, фактичний матеріал можуть бути використані у процесі вивчення історії України, всесвітньої історії, краєзнавства у вищій та середній школах, під час підготовки узагальнюючих наукових праць із новітньої історії України, Білорусі, Німеччини, Польщі, Чехії, студій з єврейської історії. Одержані в ході дослідження висновки стануть у нагоді викладачам і студентам для підготовки до лекційних і практичних занять, спецкурсів і спецсемінірів. Наявність у роботі матеріалів про репресивну діяльність органів НКВД/НКГБ у різних населених пунктах Західної Волині та її наслідки уможливує їх застосування в науково-краєзнавчій і музейній роботі.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення, висновки та результати, які виносяться на захист, одержані здобувачем одноосібно. Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві, відображено окремо в переліку публікацій. У публікаціях № 3, 5, 8, 9, 10, 31, 36, 41, 42, 47, 57, 66, 78 особисто авторові належить 50 %, а в публікаціях № 6, 37–33 % матеріалу, пов'язаного з висвітленням означеної проблеми.

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом його обговорення на засіданнях Вченої ради та відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука, головної редколегії серії книг «Реабілітовані історією». Основні положення та результати роботи викладені у виступах на таких наукових форумах: 16 щорічних наукових сесій Рівненського осередку Наукового товариства імені Шевченка (2009–2024), міжнародний семінар «Інструменталізація історії та європейська інтеграція. Німеччина, Польща, Чехія та Україна в

Європі / Geschichte, Instrumentalisierung von Geschichte und Europäische Integration. Deutschland, Polen, Tschechien und die Ukraine in Europa» (Гьорлітц (Німеччина) / Gorlitz (Deutschland), 2009), Всеукраїнська науково-практична конференція «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «Великого терору» в СРСР)» (Київ, 2012), Міжнародна науково-практична конференція «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття» (Одеса, 2013), круглий стіл «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції» (Київ, 2013), Міжнародна наукова конференція «Україна в XX–XXI століттях: на шляху гідності і свободи» (Київ, 2015), Всеукраїнська наукова конференція «Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр.)» (Львів, 2018), Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937–1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять» (Київ, 2018), Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (Дермань, 2019; Здолбунів, 2020; Рівне, 2021), Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період (до 80-річчя початку війни)» (Острог, 2019), Міжнародна наукова конференція «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія і сучасність» (Луцьк-Світязь, 2019), Міжнародна конференція «Архіви комуністичних спецслужб: формування, використання, інтерпретації» (Київ, 2019), Międzynarodowa konferencja naukowa «Wobec widma bolszewizmu. Polacy i Ukraińcy w walce z agresją Rosji Sowieckiej w latach 1919–1921» (Ostrog-Lublin, 2020), Онлайн-семінар «Масові розстріли в тюрмах НКВД у 1941 році» (Київ, 2021), Міжнародна наукова конференція «Биківня – від території смерті до місця пам'яті» (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили») (Київ, 2021), Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху (до 80-річчя створення Української повстанської армії)» (Львів, 2022), та ін.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 79 наукових праць, з яких 4 монографії, 1 брошура, 2 розділи у колективних монографіях, 5 статей опубліковані у виданнях, що належать до науково-метричних баз Web of Science, Scopus (категорія «А»), 29 статей опубліковані у наукових фахових виданнях (категорія «Б»), 5 статей опубліковані в зарубіжних виданнях, 33 статті додатково відображають результати дослідження.

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (832 найменування) і додатків (А, Б, В, Г). Загальний обсяг дисертації становить 546 сторінок, з яких основний текст – 444 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** з'ясовано обґрунтованість вибору теми дослідження та структуру роботи; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, хронологічні й територіальні межі, наукову новизну та практичне значення наукової праці.

У розділі 1 **«Історіографія, джерела та методологічні засади дослідження»** здійснено аналіз історіографії, схарактеризовано джерельну базу, визначено методологію дослідження.

У підрозділі 1.1. *«Стан наукової розробки проблеми»* окреслено основні напрями наукового вивчення вказаної теми. Констатовано, що предметом розгляду істориків проблема стала щойно з кінця 1980-х рр. З того ж часу удоступнений комплекс джерел, з яким працюють дослідники з різних країн, тому його інтерпретаційні моделі є плинними, відбувається своєрідне перетікання наративів. Для умовного поділу таких праць найкраще підходить хронологічний принцип, пов'язаний з етапами відкриття доступу до архівної інформації.

У 1960–1980-х рр. історики, соціологи, філософи підготували низку концептуальних праць, які описували механізми функціонування радянської системи з акцентом на ролі більшовицької партійної номенклатури і терору, як головного інструмента в її руках. Класичними стали книги М. Восленського *«Номенклатура»* і Р. Конквеста *«Великий терор»*, методологічними підходами яких скористались на рубежі 1980–1990-х рр. історики на пострадянському просторі. В українській історіографії з'явилися дослідження про формування та функціонування компартійно-радянської номенклатури УРСР 1917–1939 рр. авторства М. Дорошка, М. Фролова, С. Кульчицького та ін.

Наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. з конкретно-історичними дослідженнями сталінських репресій і ролі в них органів ГПУ/НКВД – всесоюзного і республіканського рівнів – виступила низка дослідників як в Україні, так і в Росії, де на той час відповідні архівні матеріали виявились доступнішими. Праці Д. Волкогорова, О. Хлевнюка, Ю. Шаповала, С. Білоконя, В. Даниленка, О. Рубльова, Б. Яроша та інших сформували абрис історичного контексту, куди згодом ці та інші українські й зарубіжні історики вписували діяльність радянських спецслужб.

Тоді ж з'явилися і перші спеціальні праці про радянські репресії та їхніх виконавців. Серед них назвемо довідкові видання авторства Н. Петрова, К. Скоркіна і О. Кокуріна, Ю. Шаповала, В. Пристайка і В. Золотарьова, перше комплексне дослідження подій 1939 р. на західних українських землях авторства М. Литвина, О. Луцького і К. Науменка. Варто виокремити двотомник І. Біласа *«Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз»*

(Київ, 1994) із системним розглядом функціонування радянської репресивної системи в Україні на підставі вперше оприлюднених унікальних документів НКВД/МГБ.

Упродовж 1990–2000-х рр. вивчення історії та діяльності радянських репресивних органів на пострадянському просторі було пов'язане з реалізацією видавничих серіалів про жертв репресій (упродовж 2004–2023 рр. науково-редакційними групами серії «Реабілітовані історією» в Україні підготовлено і видано більше 140 книг). Паралельно дослідження проблем державного терору радянської доби та документи з архівів колишніх спецслужб публікувались у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». За 30 років у журналі оприлюднені більше півтисячі дослідницьких рефлексій, що всесторонньо висвітлюють діяльність органів, зазначених у його титулі. Журнал здобув значний авторитет серед широкого кола дослідників, що засвідчили співпрацею з ним провідні українські й зарубіжні історики радянських спецслужб – Ю. Данилюк, Ю. Шаповал, О. Рубльов, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Бажан, В. Золотарьов, С. Кокін, Н. Верт, Л. Віола, М. Юнге, Д. Росман, І. Кашу, Т. Блаувельт, Н. Петров, О. Тепляков та ін. Певний підсумок першого етапу наукового пошуку, узагальнення і осмислення фактографічного матеріалу стосовно практик політичного терору в УРСР підвели історичні нариси «Політичний терор і тероризм в Україні» (Київ, 2002), де, окрім уже згаданих істориків, виступили В. Ченцов, Д. Архієрейський, Ю. Киричук, О. Лисенко, Т. Вронська та ін.

Таким чином, з початку 1990-х рр. вітчизняні історики опрацювали значний тематичний та інформаційний масив, що розкривав репресивні дії радянського режиму в Україні, зокрема, й на західноукраїнських землях після вересня 1939 р. Водночас більшість оприлюднених досліджень були спрямовані на з'ясування причин, обставин, перебігу, наслідків, тобто соціології, радянського державного терору. Звернення до особистісного, людського виміру радянських репресій, тобто антропології терору, фокусувалось головним чином на жертвах, що цілком закономірно і виправдано.

Однак поза дослідницькою увагою залишалась проблематика, пов'язана з технологією терору, пошуком відповіді на питання «хто і як це робив?». У результаті «архівної революції» в Україні дослідники отримали можливість вивчати не лише архівно-кримінальні справи репресованих у радянський час громадян, але й безперешкодно знайомитись з особовими справами співробітників ВЧК/ГПУ/НКВД/МГБ/КГБ, даними про агентуру, наказами, інструкціями, внутрішньою перепискою цих органів, що дозволило вийти на якісно новий рівень вивчення репресивної політики в СРСР.

Упродовж нового історіографічного етапу, початок якого умовно означимо серединою 2000-х рр., з'явилась низка праць українських і

зарубіжних істориків, які висвітлюють означену проблему виконавців-*perpetrators*: як Великого терору 1937–1938 рр. в УРСР, так і Зачистки Західної України в 1939–1941. Серед досліджень цього періоду вирізнямо праці О. Рубльова, С. Кокіна, Р. Подкура, В. Васильєва, А. Когута, В. Ченцова, В. Золотарьова, О. Бажана, Н. Петрова, М. Янсена та ін.

Системний підхід задля створення колективного портрета радянських *perpetrators* застосували автори колективних праць «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки» (Київ, 2009) та «Відлуння Великого терору» (Київ, 2017–2019). У центрі уваги дослідників опинились не жертви репресій, а їхні кати, яким довелось відповідати за скоєні злочини, масштаби і наслідки цієї кампанії. Ці дослідження українських, американських, грузинських, канадських, молдавських, німецьких, російських істориків були перевидані в Москві, що засвідчило своєрідну «зміну віх» у вивченні історії радянського терору: його центр внаслідок повномасштабного відкриття в Україні доступу до архівів радянських спецслужб перемістивсь до Києва.

Процес розсекречення документів радянських спецслужб стимулював підготовку й захист в Україні дисертаційних досліджень, тематика яких охопила широке проблемне поле. Серед їх авторів назвемо В. Вісіна, Й. Надольського, О. Сущук, В. Токарського, Е. Петровського, В. Василенка, С. Гулу, Р. Пирожина, О. Коротаєва. Водночас автори цих праць не мали за мету розглянути діяльність органів НКВД/НКГБ зсередини, через аналіз структури, кадрового складу та механізмів функціонування радянської держбезпеки, зосереджуючись на репресіях як невід'ємному складнику радянської.

Найближче до комплексної реконструкції «волинського транзиту» комуністичної тоталітарної моделі стоять праці В. Вісіна, М. Кучерепи, В. Токарського і В. Барана. Монографія В. Барана і В. Токарського «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.» (Львів, 2014) побудована значним чином на матеріалах Волині. Оперта на значну джерельну основу, вона включає розділи про утвердження репресивної системи, придушення політичної опозиції, масові депортації населення. Монографія підсумувала етап вивчення репресій більшовицької влади у процесі першої радянської заходних областей України.

Компендіум праць, що розкривають окремі сюжети Зачистки Західної Волині, налічує сотні позицій. Найзначніший сегмент наявних сьогодні досліджень, пов'язаних з проблематикою дисертації, присвячений висвітленню політичних репресій на західноукраїнських землях 1939–1941 рр. Від кінця 1980-х рр. з'явилися численні публікації, в яких висвітлені різні аспекти і складові репресивної політики більшовицького режиму в західних областях УРСР 1939–1941 рр. Серед них знаходимо

грунтовні узагальнюючі студії – колективні й одноосібні монографії, історичні нариси, збірники статей, як також публікації у наукових фахових виданнях, що вийшли з-під пера українських, американських, британських канадських, німецьких, польських, російських вчених й видавались, окрім України, у Амстердамі, Берліні, Білостоці, Варшаві, Кишиневі, Любліні, Нью-Йорку, Перемишлі, Познані, Торуні та інших містах.

Виділимо колективні монографії за редакцією В. Ільницького, М. Литвина, М. Галіва, О. Каліщук, Л. Стрільчук, М. Кучерепа, О. Разиграєва, книги А. Жив'юка, Р. Круцика, статті Ю. Киричука, О. Луцького, П. Гуцала та ін. Репресії проти населення Західної Волині й Східної Галичини системно вивчали російські, польські й українські науковці В. Парсаданова, О. Гур'янов, Я. Гросс, Є. Тухольський, З. Гайовнічек, М. Маєвський, С. Степень, Т. Вронська, Н. Платонова, В. Трофимович, В. Борщевич, О. Лисенко, А. Смирнов, С. Шульга та ін. Значна увага дослідників тривалий час привернута до т. зв. «катинських розстрілів» – страт в особливому порядку польських військовополонених і в'язнів тюрем Західної України і Білорусі за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. До вивчення цієї проблеми звертались Н. Петров, С. Кальбарчик, В. Кривошея, Л. Онишко, Р. Давидюк. Авторами публікацій про розстріли в'язнів тюрем влітку 1941 р. були І. Білас, П. Кулаковський, Б. Мусял, К. Попінський, О. Кокурін, О. Гур'янов, І. Федущак, О. Романів, І. Дерев'яний. За редакцією К. Кебушинської і О. Мотиля вийшов збірник «Велика західноукраїнська тюрма: масакра 1941-го» (Амстердам, 2017), який увібрав всі доступні на той час дослідницькі тексти і свідчення очевидців про трагедію літа 1941 р.

Таким чином, наявна історіографічна ситуація увиразнила необхідність проведення комплексного дослідження стосовно виконавців Зачистки Західної України 1939–1941 рр. Докладне вивчення структури, складу, чисельності, методів діяльності в Західній Волині радянських спецслужб, аналіз їх документообігу надав можливість усунути історіографічні суперечності, опрацювати дослідницьку модель, яка може бути застосована для аналогічних студій щодо інших західних областей України, як також Білорусі і країн Балтії.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база та її інтерпретація»* усі опрацьовані джерела за способом кодування інформації поділені на документальні (законодавчі та інші нормативні акти, пов'язані з діяльністю органів НКВД/НКГБ; звітна, інформаційна, розпорядча документація органів НКВД/НКГБ; судово-слідчі документи репресованих осіб; особові справи співробітників радянських спецслужб); джерела особового походження (спогади). Окремо звертались до такого джерела як періодична преса.

Для проведення аналізу функціонування апарату держбезпеки та пов'язаних з ним структур (міліція, охорона тюрем, конвойні війська, паспортні столи, архіви та ін.) було залучено різноманітний спектр документальних джерел. Найперше – це законодавчі і нормативно-правові акти вищих органів влади СРСР та відомчі накази НКВД/НКГБ, які визначили структуру цих органів на території Західної України в 1939–1941 рр., як також спрямували їх діяльність на здійснення Зачистки територій, загарбаних СРСР. Частина цих документів була віднайдена в тематичних збірниках, опублікованих у Росії та Україні, інша частина вперше залучена з українських відомчих архівів.

Вказівки, інструкції, доручення, які давали своїм підлеглим в областях наркоми внутрішніх справ і держбезпеки СРСР і УРСР, спецповідомлення, інформації, звіти, доповідні керівництва УНКВД/УНКГБ про виконання цих доручень і ситуацію на місцях виявились своєрідним ключем для створення цілісного наративу про діяльність радянських репресивних органів у Західній Волині 1939–1941 рр. Вказані документальні джерела зберігають у ГДА СБ України і ГДА МВС України в Києві та їхніх архівних підрозділах (секторах) в обласних центрах. Певний сегмент такого різновиду документальних джерел виявлено у Державному архіві в Перемишлі у фонді «НКВД у Перемишлі».

Надзвичайно важливим джерелом інформації про діяльність органів НКВД/НКГБ були судово-слідчі (архівно-кримінальні) справи репресованих осіб. Системно і вибірково були опрацьовані кілька сотень справ, які зберігають у ГДА СБ України в Києві, Луцьку, Рівному, Тернополі, державних архівах Волинської, Рівненської, Тернопільської областей. Їх співставлення з базами даних співробітників НКВД/НКГБ дозволило з'ясувати і відстежити низку сюжетів, пов'язаних з тими чи іншими аспектами діяльності спецслужб. Під таким кутом архівно-кримінальні справи розглянуті вперше.

Особові справи співробітників радянських спецслужб, виконавців радянських репресій 1939–1941 рр. виявлено в ГДА СБ України в Києві, Рівному, Луцьку. В ГДА МВС України в Рівному вперше віднайдено і введено до наукового обігу декілька сотень особових справ співробітників НКВД/НКГБ – як держбезпеки, так і міліції та тюремного відомства. Фронтальне опрацювання цих справ дало змогу створити цілісний колективний портрет виконавців-perpetrators радянського терору 1939–1941 рр. у Західній Волині.

Варто зазначити, що формування і системне опрацювання баз даних про співробітників НКВД/НКГБ і репресованих осіб (своєрідних інформаційних матриць), які склали основу для підготовки тексту дисертації, здійснювалось шляхом архівної евристики упродовж двадцяти років. «Перша матриця» кадрового складу співробітників держбезпеки

управлінь НКВД/НКГБ західних областей УРСР періоду 1939–1941 рр. постала в результаті опрацювання протоколів засідань бюро обкомів КП(б)У, що зберігають в обласних державних архівах. На цих засіданнях затверджували призначення т. зв. спецкадрів, тобто співробітників обласних і районних структур органів держбезпеки.

Після ухвалення 9 квітня 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» з'явилась можливість доопрацювання першої бази даних (створення «другої матриці») шляхом вивчення наказів УНКВД/УНКГБ з кадрового складу за 1939–1941 рр. Паралельно з опрацюванням наказів за укладеним списком кадрового складу здійснено пошук у ГДА СБ України і ГДА МВС України, в результаті якого виявлено особові справи співробітників, що були віднесені до номенклатури обкому КП(б)У (таким чином створено «третю матрицю»).

На завершальному етапі здійснювалась верифікація баз даних співробітників держбезпеки УНКВД/УНКГБ Рівненської, Волинської, Тернопільської областей з електронною базою (довідником) «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939», що включає близько 40 тис. осіб, які отримали спеціальні звання в системі держбезпеки з моменту їхнього запровадження до лютого 1941 р. З допомогою останньої вдалось заповнити наявні лакуни в обласних базах даних.

Для з'ясування структури, кадрового складу, репресивного механізму органів НКВД/НКГБ до і на початку Другої світової війни важливим було опрацювання збірників документів, опублікованих упродовж 1990–2010-х рр. в Україні, Польщі, Росії. Зокрема, на зламі 1990–2000-х рр. вийшли базові збірники документів з московських архівів, підготовлені російськими та польськими істориками, які висвітлили ключові сюжети і наслідки радянської окупації Польщі 1939 р. Наприкінці 1990-х рр. стартував польсько-український видавничий проект, покликаний оприлюднити значний масив джерел з архівів комуністичних спецслужб, які зберігають у Польщі та Україні. Дотепер видано одинадцять томів серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (Варшава; Київ, 1998–2024). Одним із найрізноманітніших за репертуаром вміщених документів видань про функціонування органів НКВД/НКГБ у 1939–1941 рр. є збірник «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України» (Київ, 2009). Віховим у вивченні системи функціонування радянських спецслужб, їх репресивної складової та формування колективного портрета карателів-perpetrators став вихід тритомника «Відлуння Великого терору» (Київ, 2017–2019).

Надзвичайну цінність для дослідження становили книги багатотомної науково-документальної серії «Реабілітовані історією», започаткованої

1992 р. Опубліковані у них джерела дають уяву про перебіг репресивних акцій, взаємодію партійних, радянських органів та спецслужб у здійсненні державного терору, методи роботи органів НКВД/НКГБ серед населення.

Аналіз джерельного комплексу дозволив зробити висновок стосовно його репрезентативності та достатності для реалізації наукового дослідження.

У підрозділі 1.3. *«Методологія й понятійний апарат»* охарактеризовано методологічний інструментарій дослідження структури, кадрового складу та репресій органів НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині на початковому етапі Другої світової війни, яке виконане на емпіричному і теоретичному рівнях. Емпіричний рівень передбачав виявлення і опрацювання історичних джерел, формування баз даних (інформаційних матриць), систематизацію та класифікацію інформації згідно з предметом дослідження, поставленою метою та завданнями. Теоретичний рівень – аналіз отриманої інформації, розкриття зв'язків і закономірностей, притаманних предметові й об'єктові дослідження, формулювання й обґрунтування оцінок, узагальнень і висновків стосовно функціонування органів НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині в 1939–1941 рр.

У процесі дослідження використані теоретичні загальнонаукові методи. За допомогою системного методу вдалось простежити організаційний зв'язок територіальних структур НКВД/НКГБ Західної Волині з центральним апаратом цих відомств у Москві та субрегіональним у Києві, розглянути їх як цілісну систему, утворену з комплексу взаємопов'язаних елементів – держбезпеки, міліції, пенітенціарного відомства, конвойних і прикордонних військових формувань. Архівні документи, історіографічні праці, спогади аналізували завдяки герменевтичному методу. Трактування змісту текстів з огляду на їхні об'єктивні (історично зумовлена лексика) та суб'єктивні (наміри авторів) властивості допомогло осмислити наслідки діяльності органів НКВД/НКГБ. Функціонування радянських репресивних структур розглядали діахронно в просторовому (територія Західної Волині, або ж довоєнного Волинського воєводства) та синхронно в часовому (початковий період Другої світової війни) вимірах.

Застосування методу критичного аналізу джерел та історіографії було пов'язане із суперечливим характером джерельної бази. Скажімо, період служби багатьох співробітників НКВД/НКГБ на території Західної Волині жодним чином не відображений у довідковій літературі та наявних базах даних. За допомогою проблемно-хронологічного методу дослідили зв'язок Зачистки Західної Волині з Великим терором, простежили першу і другу масові операції, здійснені НКВД/НКГБ у західних областях УРСР. Метод просопографії знадобивсь для з'ясування походження співробітників НКВД/НКГБ, простеження їхнього життєпису, участі у репресивних акціях

1920–1930-х рр. Статистично-кількісний метод використано для дослідження демографічного та національного складу співробітників НКВД/НКГБ у Західній Волині, їхнього освітнього рівня.

З'ясування теоретико-методологічних засад роботи вимагало формулювання дефініцій ключових понять і термінів, які використані в роботі. Серед них: номенклатура, ВЧК, ОГПУ, НКВД, НКГБ з похідними від них чекіст, гепоушник, енкаведист, гебіст, Великий терор, масова операція, ліміт, трійка, Зачистка, перша радянська організація, вислання, заслання, депортація та ін.

Застосована методологія дослідження дала змогу осмислити об'єкт дослідження, розкрити задекларовану проблему, запропонувати науково аргументовані висновки. Визначені принципи та методи зумовили структуру роботи та логіку викладу матеріалу для розкриття структури, кадрового складу і репресій органів НКВД/НКГБ Західної Волині з осені 1939 до літа 1941 рр.

У розділі 2 **«Структура і кадри органів НКВД/НКГБ у Західній Волині»** проаналізовано формування і трансформацію структури та кадрового складу органів НКВД/НКГБ у контексті першої радянської Західної Волині 1939–1941 рр.

У підрозділі 2.1. *«Оперативно-чекістські групи»* констатовано, що процес формування структури органів НКВД у Західній Україні відбувався у декілька етапів. На першому з них, відповідно до наказу Л. Берії від 8 вересня 1939 р., сформовані оперативно-чекістські групи (ОЧГ) НКВД. Вони діяли впродовж вересня – початку листопада 1939 р. на території Волинського, Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств, перейменованих областями, дислокуючись переважно в повітових центрах.

З'ясовано, що для безпосереднього керівництва і контролю за здійсненням першої фази Зачистки Західної України були надіслані виконавці зі спеціальною місією. Про це свідчить той факт, що всі керівники ОЧГ після виконання першочергових завдань були відкликані в розпорядження НКВД СРСР. Натомість більшість заступників керівників ОЧГ отримали призначення на керівні посади в апараті територіальних органів НКВД західних областей УРСР. Частина з них стали начальниками управлінь НКВД: Р. Крутов – Рівненської, І. Зачепа – Дрогобицької областей; інші - очолили ключові структурні підрозділи в УНКВД.

Фінансове й матеріально-технічне забезпечення ОЧГ здійснювалось як з центру, так і шляхом «самофінансування» і «самозабезпечення». Зокрема, існувала домовленість наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова з головою РНК УРСР Л. Корнійцем про те, що валюта (злоті), виявлені в польських поліцейських і жандармських управліннях, тюрмах (очевидно, й в інших установах) здавались до місцевих фінансових органів на особовий рахунок

одного зі співробітників ОЧГ. В середньому на кожну ОЧГ припадало 200–250 тис. рублів. У подальшому ці кошти використовувались для «оперативних витрат».

Начальники ОЧГ від початку забезпечені списками понад 2 000 осіб, які підлягали негайному арешту. Вже до кінця вересня 1939 р. зусиллями ОЧГ план перевиконаний: у Західній Україні заарештовані 3 914 осіб. Упродовж наступного місяця ОЧГ взяли під варту іще 2 058 осіб. Таким чином на початок листопада 1939 р. загальна кількість заарештованих склала 5 972 особи. Оцінку ситуації на західних українських землях гебісти спільно з більшовицьким керівництвом корегували в ході Зачистки, визначаючи ті суспільні чи політичні чинники, які становили головну для них загрозу на той чи інший момент.

Після формалізації приєднання Західної України до СРСР виконання цього завдання доручили територіальним органам НКВД, кістяк структурних підрозділів яких склали співробітники ОЧГ. По суті, ОЧГ стали ембріоном, з якого виріс апарат держбезпеки у Західній Україні в цілому і в Західній Волині зокрема.

У підрозділі 2.2. «Обласні управління і повітові/районні відділи/відділення НКВД/НКГБ» розглянуто структуру, склад і діяльність територіальних органів НКВД Західної Волині, утворених після офіційного оголошення Західної України територією СРСР. 6 листопада 1939 р. Л. Берія видав накази про організацію органів НКВД та територіальної і залізничної міліції Західної України.

Згідно з ними на основі ОЧГ постали обласні та повітові відділи (ПВ) НКВД, структурна побудова і кадри яких перенесені сюди з території СРСР і УРСР. Територіальне підпорядкування ПВ НКВД обласним управлінням дублювало адміністративний поділ Другої Речі Посполитої. УНКВД Луцької області були підпорядковані ПВ НКВД, які охоплювали повіти Волинського воєводства (тобто територію Західної Волині).

Після запровадження 4 грудня 1939 р. на території Західної України нового адміністративного поділу у кожній з шести нових областей утворені керівні партійні, радянські, силові структури, зокрема УНКВД. На початку січня 1940 р. адміністративно-територіальна реформа завершена: замість ліквідованих повітів утворені райони.

Упродовж грудня 1939 – першої половини 1940 рр. НКВД УРСР здійснив структурну реорганізацію місцевого апарату, перегрупував кадри й затвердив штатні розписи новостворених управлінь. Штатний розпис УНКВД у Західній Волині наприкінці 1939 р. включав дещо більше 200 співробітників, наприкінці весни 1940 р. – близько 250. Районні органи НКВД структурно поділені на райвідділи (у колишніх повітових та більших містах) і райвідділення (всі решта). Кількість штатних

співробітників у райвідділах визначена в межах 14–18 осіб (7–10 – оперативний склад), у райвідділеннях – 6 осіб (4–5 – оперативний склад).

Кадрове ядро органів НКВД – співробітники держбезпеки – отримали виняткове фінансово-матеріальне забезпечення. Заробітна плата начальника УНКВД складала 2 200 руб., його заступників – 1 900, решти оперативних співробітників – від 800 до 1 800 руб.

Усі начальники УНКВД областей Західної Волині – Р. Крутов, І. Білоцерківський, О. Вадіс, як і їхні заступники В. Мاستицький, Я. Сініцин, Г. Клімов – брали безпосередню участь у Великому терорі. На різних посадах в органах НКВД під час Великого терору служили сорок чотири з п'ятдесяти начальників РВ НКВД Рівненської області. На плечі апаратів УНКВД і РВ НКВД лягла безпосередня робота з репресування явних і уявних «ворогів народу».

3 лютого 1941 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про поділ НКВД СРСР. Поділ мотивували необхідністю максимального покращення агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки і збільшенням обсягу роботи НКВД. Створення і паралельне існування у радянській репресивній системі навесні – влітку 1941 р. двох наркоматів висвітлювало проблему стосунків між співробітниками НКГБ й НКВД, які не завжди були партнерськими.

Здійснений аналіз структури і кадрового складу УНКВД/УНКГБ Західної Волині допоміг з'ясувати, що західні області УРСР у 1939–1941 рр. перетворились у «нову територію терору», де органи НКВД/НКГБ зберігали і апробували кадри під час проведення ініційованих компартійним керівництвом Зачистки і масових операцій.

У підрозділі 2.3. *«Компартійне керівництво діяльністю органів НКВД/НКГБ»* відзначено, що значна частина співробітників, звільнених зі служби в НКВД у 1938–1939 рр. під час т. зв. «чистки чистильників» (як правило, оперативники середньої ланки) були повернуті в органи під час Другої світової війни, зокрема для участі в Зачистці Західної України і Білорусі та країн Балтії. При цьому досить часто рішення компартійних комітетів, обов'язкові під час призначення номенклатурних спецкадрів, ухвалювались навздогін призначенню.

Процес відновлення після Великого терору керівної ролі партійних органів та прокурорського нагляду на території СРСР у західних областях України сусідив з наданням виняткових повноважень органам НКВД/НКГБ. Ігнорування з боку УНКВД цих областей вимог постанови від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» й неповідомлення для обкому КП(б)У й прокуратури даних, наприклад, про засуджених в особливому порядку, могло відбуватись лише з санкції вищого керівництва СРСР.

Підрозділ 2.4. «*Підготовка та ротація кадрів НКВД/НКГБ*» висвітлює динаміку формування та зміни якісного складу співробітників держбезпеки у Західній Україні. Аналіз особових справ і баз даних виявив, що всі начальники УНКВД/УНКГБ західних областей УРСР 1939–1941 рр. (за винятком одного) до призначення на свої посади раніше працювали в Україні. Так само значна частина начальників структурних підрозділів УНКВД/УНКГБ, керівників районних відділів і відділень також були переведені зі східних, південних і центральних областей УРСР, кожен третій з них був українцем, хоча більшість складала росіяни.

Різним був освітній ценз надісланих співробітників: ті з них, хто мав значний стаж роботи в органах ВЧК/ГПУ/НКВД, зокрема у період Великого терору, здобули переважно початкову та зрідка спеціальну відомчу освіту; натомість частина новопризначених після приходу до керівництва НКВД Л. Берії закінчили вищі навчальні заклади. Новопризначені співробітники, окрім загальної освіти, отримували спеціальну, яку здобували в центральній і міжкrajових школах ГУГБ НКВД СРСР. 58 осіб, які пройшли навчання у спецзакладах держбезпеки, склали 13,1 % загального (з ротаціями) штату УНКВД/УНКГБ Рівненської області.

Головна проблема «кадрової революції», полягала в тому, що співробітники з вищим освітнім цензом виявлялись «не зовсім нашими» для створеної Леніном-Дзержинським-Сталіном каральної системи. Система ж потребувала інших, «наших людей», слухняних виконавців, «чорноробів революції». Реалії початкового періоду Другої світової війни повернули керівництво НКВД/НКГБ обличчям саме до цієї, перевіреної касти гебістів, за допомогою якої воно прагнуло якнайшвидше здійснити Зачистку Західної України.

У підрозділі 2.5. «*Агентурно-оперативна робота НКВД/НКГБ*» розкриті різноманітні форми такої роботи органів НКВД/НКГБ у Західній Волині 1939–1941 рр.: оперативне обслуговування об'єктів, зовнішнє стеження за фігурантами оперативних розробок, проведення агентурних комбінацій, реалізація агентурних справ, завербування інформаторів та агентури, заведення і систематизація агентурних обліків. Всі вони були спрямовані на встановлення якнайповнішого контролю за населенням краю, запобігання антирадянським проявам, ліквідацію нелегальних антирадянських структур, створення розгалуженої і ефективної агентурної мережі.

У допомозі гебістам для заведення відповідних оперативних обліків, проведення розшуку і арештів їхніх фігурантів, вербування серед цих осіб власної агентури стало опрацювання архівів польської розвідки і поліції, в яких відклались списки співробітників, таємних інформаторів (конфідентів), членів легальних і нелегальних політичних партій та провокаторів серед них, приналежних до різних громадських організацій.

Варто відзначити, що агентурна робота радянських спецслужб на території Західної Волині, з огляду на оперативні потреби НКВД/НКГБ, виявилась малоефективною. Водночас її масштаб призвів до потрапляння в «агентурні сіті» значної кількості представників різних верств населення, що вкрай негативно вплинуло на моральний стан суспільства.

Підрозділ 2.6. *«Функціонування міліції, тюремного відомства, прикордонних і конвойних військ»* характеризує діяльність інших, окрім органів держбезпеки, структур, що входили до системи НКВД, головним завданням яких було здійснення тотального контролю за населенням СРСР та репресування й утримання під вартою «класових ворогів», їхніх «пособників» та всіх «антирадянськи» налаштованих осіб.

Важливою ланкою каральної системи були міліцейські структури, які почали діяти на території Західної Волині паралельно з ОЧГ. Штат сформованих згодом обласних управлінь робітничо-селянської міліції (УРКМ), підпорядкованих УНКВД, нараховував близько 400 осіб, районні відділи/відділення міліції мали у своєму складі до 25 осіб.

Зауважимо, що, на відміну від органів радянської держбезпеки, абсолютну більшість співробітників яких у Західній Волині складали прийшли виконавці Великого терору 1936–1938 рр., основну масу співробітників міліції склали місцеві мешканці, які взялись прислужувати окупаційній більшовицькій владі у винищенні своїх земляків. «Внутрішню кухню» взаємин держбезпеки й міліції в протистоянні з «ворогами народу» увиразнює такий штрих: перші завжди виступали в ролі організаторів і керівників репресій, другі були їх безпосередніми виконавцями. Це призводило до виникнення й загострення напруги всередині каральної системи.

Важливою ланкою в системі НКВД, яка забезпечувала Зачистку Західної Волині, було тюремне відомство. Всього на території Західної Волині восени 1939 р. ОЧГ НКВД взяли під свій контроль сім в'язниць, які згодом перетворили в тюрми УНКВД, збільшивши їх число до восьми. Наявна джерельна база надала можливість досить повної реконструкції кадрового складу однієї із в'язниць Західної Волині – Дубенської. Всього виявлені 136 її співробітників. Кістяк тюремної адміністрації склали колишні службовці Соловецької тюрми, закритої 25 листопада 1939 р. 37 % штату становили тюремники, переведені, окрім Соловків, з Москви і в'язниць центральних та північних областей УРСР. Решту посад укомплектували за рахунок місцевих мешканців.

Констатуємо, що до Зачистки Західної Волині 1939–1941 рр. долучились всі структури, що належали до системи НКВД – держбезпека, міліція, тюремники, прикордонники, конвоїри. Кожне з цих відомств виконувало визначене йому завдання, пов'язане з певною зоною відповідальності, а всі разом забезпечували утвердження «червоного

імперіалізму» на західних українських землях, без огляду на ціну радянської експансії.

Розділ 3 «Репресії органів НКВД/НКГБ проти населення Західної Волині» розкриває головний складник діяльності цих структур в процесі Зачистки Західної України – репресивний.

У підрозділі 3.1. «Висланські акції» розглянуто висланські (депортаційні) операції, здійснені органами НКВД/НКГБ з території Західної України в 1940–1941 рр.

За період з лютого 1940 р. по червень 1941 р. з території Західної України було здійснено чотири хвилі масових вислань – у лютому, квітні та червні 1940 р., травні 1941 р. Всі вони проходили за єдиною технологією: одночасно у всьому регіоні (кожна операція тривала практично одну добу); стосувались наперед визначеної категорії людей; проводились за наперед підготовленими списками; наперед були визначені умови (правила) і місця вислань.

Перша хвиля вислань відбулась відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 грудня 1939 р. та постанови РНК СРСР від 29 грудня 1939 р. про «спецпереселенців осадників». Головним виконавцем акції визначено НКВД СРСР, основним документом для її підготовки і проведення була директива Л. Берії від 19 грудня 1939 р. На початку січня 1940 р. утворені обласні оперативні трійки НКВД, наділені правом ухвалення позасудових рішень про вислань тих чи інших осіб. На території Західної Волині створені 14 оперативних дільниць, якими також керували трійки.

10 лютого 1940 р. вислані (депортовані) на північ і схід СРСР 17 203 сім'ї осадників і лісової сторожі, які склали 89 079 осіб. З Волинської і Рівненської областей вислані 3 216 сімей і 16 797 осіб. Операція охопила 2 054 населені пункти Західної України, з них 727 у Волинській і Рівненській областях.

Механізм другої хвилі вислань запущений постановою РНК СРСР від 2 березня 1940 р., яка передбачала вислань сімей репресованих, повій та біженців. Друга операція проведена за лекалами попередньої, із врахуванням отриманого досвіду. 13 квітня 1940 р. із Західної України вислані 10 475 сімей і 32 076 осіб, цифри по Волинській і Рівненській областях склали 1/4 від загальної кількості висланих.

Третя хвиля вислань із Західної України і Білорусі пов'язана з репресуванням НКВД біженців з центральних і західних районів Польщі (в основному євреїв), які на початку Другої світової війни опинились на підконтрольній СРСР території, рятуючись від переслідувань з боку нацистів. Операція відбулась 29 червня 1940 р., із західного регіону УРСР вислано 37 532 сім'ї, або 83 207 осіб.

Четверта висланська хвиля (весна 1941 р.) мала за мету спільними зусиллями двох відомств – НКГБ і НКВД – ліквідувати «базу»

націоналістичного, головне оунівського, підпілля в Західній Україні. У результаті операції 22 травня 1941 р. «зняті» і відправлені на схід СРСР 3 073 сім'ї, або 11 329 осіб.

За підрахунками автора жертвами чотирьох масштабних висланських операцій стали 215 691 мешканців Західної України різного віку, статі, різних соціальних прошарків і національностей. За цей же час із Волинської та Рівненської областей вислані на спецпоселення 46 039 мешканців (21,3 % від загальної кількості висланих).

У підрозділі 3.2. «Ліквідація підпілля УНР» реконструйовані дві спроби створити впродовж 1939–1941 рр. під радянською окупацією на Західній Волині й Поліссі уенерівське підпілля, які здійснили емісари Державного центру УНР Ю. Сальський і Т. Боровець. До нього планували залучити українських емігрантів, що оселились і мешкали у Волинському воєводстві в 1920–1930-х рр. Метою створення й діяльності такого підпілля його організатори вбачали у відновленні УНР.

Обидві місії зазнали невдачі з причин ослаблення, розпорошення й дезорганізації уенерівського середовища на Західній Волині й Поліссі в умовах падіння Польської держави та агентурно-провокаційної й репресивної діяльності органів НКВД. Одним із головних наслідків провокації НКВД проти підпілля УНР у 1939–1941 рр. стали неодноразові намагання радянських і теперішніх російських спецслужб розіграти «карту Бульби-Боровця» з метою внести розкол в український національно-визвольний, державницький рух та скомпрометувати його чільних діячів.

У підрозділі 3.3. «НКВД/НКГБ і польський рух спротиву» встановлено, що, згідно з даними НКГБ СРСР, від середини вересня 1939 р. до початку другого кварталу 1941 р. на території Західної України знешкоджені 340 організацій і груп, заарештовані 9 949 членів польського підпілля, що спрямовувало свої зусилля на відновлення польської держави. За підрахунками автора, з 23 листопада 1939 р. до 14 червня 1941 р. у Рівненській області відбулось шістнадцять колективних процесів, обвинуваченими на яких були 124 особи, в основному поляки (поліцейські, агенти, конфіденти, військовополонені, учасники антирадянського підпілля), тридцять з них засуджені до страти. Серед арештованих і засуджених значний сегмент складала члени Союзу збройної боротьби (ЗВЗ), Волинську округу котрого очолював Т. Маєвський.

Ліквідація польського підпілля в західних областях УРСР, і в Західній Волині зокрема, зумовлена низкою причин. Окрім проникнення агентури НКВД в її середовище, це відсутність досвіду нелегальної організаційної діяльності у керівництва та членства ЗВЗ, серед якого переважали кадрові військові і цивільні за майже повної відсутності співробітників спецслужб. Більшовицька влада руками НКВД здійснила Зачистку соціальної бази для польського спротиву, здійснивши висланські акції лютого – квітня 1940 р.

Перед загрозами, які виникали з різних сторін – від радянських спецслужб і їхньої агентури, провокаторів у власному середовищі, неприязно, а то й вороже налаштованого українського загалу – нелегали ЗВЗ виявились безпорадними.

Підрозділ 3.4. *«Протистояння НКВД/НКГБ з підпіллям ОУН»* розповідає про намагання радянських спецслужб ліквідувати на території Західної Волині українське націоналістичне підпілля.

Перші арешти членів ОУН проведені восени-взимку 1939 р. Організація невдовзі відновила свою мережу. З середини 1940 р. у регіоні діяли Луцький, Володимир-Волинський, Рівненський, Дубенський окружні центри ОУН. Очолював оунівську мережу І. Скоп'юк. За його даними, підпілля ОУН у Західній Волині (без Кременеччини) наприкінці 1940 р. сумарно становили 630–700 членів із 220 населених пунктів, арсенал підпільників складався зі 110 одиниць зброї.

Наймасштабніша операція з ліквідації оунівської мережі проведена НКВД УРСР наприкінці грудня 1940 р. – на початку січня 1941 р. Під час неї заарештовані 996 осіб. З 1 січня до 15 червня 1941 р. органи НКВД/НКГБ ліквідували у західних областях УРСР більше 50 боївок ОУН, до яких належали 273 особи, арештовані 747 нелегалів, 212 їхніх переховувачів, вислані 1 865 членів ОУН. Під час операцій загинули 82 і поранені 35 оунівців, вбиті 13 і поранені 30 оперативників.

Попри максимальне використання державних, військових, економічних, політичних ресурсів органам НКВД/НКГБ не вдалось придушити опір підпілля українських націоналістів. Однією з причин цього стала низька професійна підготовка співробітників радянських спецслужб, злочинні методи роботи, запозичені ними з практик Великого терору. Натомість учасники підпілля ОУН, що покладались на свою солідарність, знання й досвід, були мотивовані боронити власну землю.

У підрозділі 3.5. *«Встановлення контролю за релігійними об'єднаннями»* проаналізована релігійна ситуація у Західній Волині та намагання радянських спецслужб взяти під свій контроль діяльність релігійних об'єднань.

Найчисленнішою в краї була православна спільнота. До Волинської православної єпархії з центром у Кременці на чолі з єпископом Олексієм Громадським належали 693 приходи, сім монастирів, Почаївська лавра з чотирма філіями-скитами, де перебували до 130 монахів. Саме православний клір став головним об'єктом репресій і агентурно-оперативних комбінацій органів НКВД/НКГБ.

УНКВД Волинської області, за вказівкою з Москви, завело у 1940 р. агентурну розробку «Ворони» стосовно групи «духовенства автокефальної церкви». Головним фігурантом розробки був Луцький єпископ Полікарп Сікорський та його близьке оточення. Окрім відмови підпорядкуватись

Московській патріархії, найбільше занепокоєння НКВД викликали контакти Полікарпа Сікорського з підпіллям ОУН.

Окрім православних, органи НКВД і НКГБ займались також оперативною розробкою представників інших релігійних об'єднань у Західній Волині – католиків, греко-католиків, протестантів, іудеїв. Агентурна робота спецслужб, спрямована на встановлення контролю за релігійними структурами, здійснювалась в унісон із політичними, економічними, адміністративними утисками, які чинили супроти них компартійні та радянські органи. Агентурні комбінації НКВД/НКГБ становили значно більшу небезпеку: вони були спрямовані на інструменталізацію релігійних структур шляхом внутрішнього розкладу і встановлення повного контролю за їх діяльністю.

Підрозділ 3. 6. *«Репресії щодо представників національних меншин»* відведений розгляду репресій 1939–1941 рр. супроти представників національних менших, що мешкали на Волині й Поліссі. Окрім польської меншини, яка водночас репрезентувала на цих теренах титульний етнос у Другій Речі Посполитій, йдеться про євреїв, росіян, чехів, циган.

У середовищі росіян і чехів стероризованим був найперше «експлуататорський» сегмент цих меншин («поміщики-капіталісти»). З числа росіян зазнали репресій також рештки «білої» еміграції в Польщі та перебіжчики на її територію з СРСР і дезертири-зрадники з прикордонних військ НКВД.

Переслідування та вбивства радянськими спецслужбами євреїв і циган ґрунтувались головним чином на класовій і політичній основі, хоча, водночас не були позбавлені великоросійського шовіністичного шлейфу й у цьому контексті були споріднені з нацистським терором.

Розділ 4 *«Масові операції НКВД/НКГБ»* складають два підрозділи, у яких йдеться про здійснені співробітниками радянських каральних структур дві масові операції зі знищення в особливому порядку «заклятих ворогів радянської влади»: за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. (весна – літо 1940 р.) і за директивою В. Меркулова від 23 червня 1941 р. (кінець червня – початок липня 1941 р.).

У підрозділі 4. 1. *«Перша масова операція (весна – літо 1940 р.)»* розкрита технологія вбивства співробітниками НКВД 3 435 в'язнів тюрем Західної України за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. (т. зв. катинська справа). На підставі збережених контрольно-наглядових справ та анкет спецпоселенців вдалось розшифрувати більшу частину «рівненського» сегменту списку вбитих навесні – влітку 1940 р. «в особливому порядку» – 741 особу (з них 510 поляків, 157 українців, 47 євреїв, 23 росіян, трьох чехів, одного молдаванина), а на підставі кадрових наказів і особових справ співробітників – встановити виконавців цього злочину.

Катинська справа була соціальною чисткою і логічним продовженням Великого терору, поширеного в 1939–1941 рр. на населення захоплених СРСР територій з метою знищення «класово чужих» людей і придушення будь-якого можливого спротиву радянзації.

У підрозділі 4. 2. «*Масове вбивство (масакра) в'язнів влітку 1941 р.*» висвітлені обставини масової операції, здійсненої співробітниками НКГБ і НКВД в останню декаду червня – на початку липня 1941 р., коли в тюрмах і камерах попереднього утримання при райвідділах НКВД західних областей УРСР вбиті від 10 до 20 тис. осіб. Обрахунок кількості жертв утруднений відсутністю, у багатьох випадках, відповідних джерел. У тюрмах Західної Волині (Волинська, Рівненська області, Кременецька тюрма) тоді вбили від 1 500 до 2 500 людей; у різних райвідділах НКВД – Клесівському, Межиріцькому, Вишнівецькому, Острожецькому, Сарненському та ін. – загинули сотні заарештованих.

Вчинені розстріли можна кваліфікувати як спонтанну реалізацію в умовах війни задуманої керівництвом НКГБ СРСР нової масової операції. Значна частина з тих десятків тисяч людей, які стали її жертвами, не вели жодної активної боротьби проти радянської влади, але з огляду на свою іншість, марковані більшовицьким керівництвом «ворогами народу» і приречені на фізичне знищення.

У **висновках** підведено підсумки дослідження, сформульовані його результати, зроблені узагальнення щодо концептуального бачення структурної побудови, кадрового складу і репресій органів НКВД/НКГБ у Західній Волині у 1939–1941 рр.

1. У результаті аналізу напрацювань вітчизняних і закордонних учених з'ясовано стан розробки проблеми, окреслено основні етапи її вивчення. Встановлено, що в радянський період дослідження діяльності комуністичних спецслужб було табуваною і закритою для істориків темою. Упродовж останніх 30–35 років вітчизняні та зарубіжні дослідники підготували і оприлюднили значний пласт робіт, які розкривають суть більшовицької диктатури, характер, перебіг, етапи масових політичних репресій в СРСР, місце і роль у репресивній системі радянських каральних органів, їхні структуру, кадровий склад і механізми функціонування. Водночас практично відсутні роботи, в яких була б розглянута діяльність радянських репресивних органів у Західній Україні, вужче у Західній Волині, зсередини, через їхню структурну побудову, характеристику кадрового складу, репресивних інструментів та методів, застосованих для реалізації поставлених перед ними завдань. У результаті здійсненої евристичної джерельної бази дослідження виявлені опубліковані і неопубліковані джерела, які систематизовані за чотирма групами. Аналіз джерельного комплексу дозволив зробити висновок стосовно його репрезентативності та достатності для реалізації наукового дослідження.

2. Застосована методологія допомогла осмислити об'єкт дослідження, розкрити задекларовану проблему, сформулювати категоріально-понятійний апарат, запропонувати науково аргументовані висновки. Визначені принципи та методи детермінували структуру роботи та логіку викладу матеріалу.

3. Виходячи з організаційних змін, які відбулись у структурі органів НКВД/НКГБ впродовж 1939–1941 рр., та здійснення ними репресивних акцій, виокремлено три етапи функціонування радянських каральних органів у Західній Волині в означений період. Перший етап охоплює вересень – листопад 1939 р., тобто час від вступу Червоної армії на територію Польщі й до організації у Західній Україні територіальних органів НКВД. На цьому етапі Зачистку захоплених СРСР територій здійснювали оперативно-чекістські групи та придані їм підрозділи прикордонних військ. Вони стали ембріоном, з якого виріс апарат держбезпеки у Західній Україні в цілому і в Західній Волині зокрема. Другий етап Зачистки тривав від запровадження нового адміністративного устрою в західних областях УРСР і формування апарату управлінь та відділів НКВД до поділу репресивного відомства на два наркомати – НКВД і НКГБ (грудень 1939 – лютий 1941 рр.). Третій етап функціонування системи НКВД/НКГБ припав на весну – початок літа 1941 р. і був пов'язаний зі створенням двох окремих наркоматів – внутрішніх справ і держбезпеки. Задля протидії антирадянським проявам у квітні 1941 р. у складі НКВД організовано відділи боротьби з бандитизмом. У результаті дослідження створено базу даних співробітників радянської держбезпеки у Західній Волині, висвітлено особливості формування їх особового складу.

4. Процес відновлення (після Великого терору) керівної ролі партійних органів та прокурорського нагляду на території СРСР у західних областях України сусідив з наданням виняткових повноважень органам НКВД/НКГБ. Наркоматові внутрішніх справ і його обласним управлінням тут навіть було де-факто повернуто право призначення спецадрів без попереднього затвердження партійними комітетами. Такий вияв «надзвичайщини» створював люффт задля збереження і застосування скомпрометованих гебістських кадрів на «новій території терору», в яку перетворились західні області УРСР. Багато співробітників НКВД/НКГБ, співучасників злочинів Великого терору в різних регіонах СРСР і УРСР, відповідним чином проявили себе й після переведення у 1939–1940 рр. на Західну Волинь.

5. Специфіка підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ для Зачистки Західної Волині полягала у намаганні керівництва радянських спецслужб консолідувати зусилля виведених з-під покарання «чистильників» періоду Великого терору і контингенту новопризначених випускників шкіл ГУГБ

НКВД, яких виштовхнула на «нове місце класової боротьби» «кадрова революція». Таке кадрове поєднання призвело до значних непорозумінь всередині оперативних структур держбезпеки, що ускладнило виконання поставлених перед ними завдань і створило додаткові можливості для спротиву антирадянському підпіллю. Реалії початкового періоду Другої світової війни повернули керівництво держбезпеки обличчям саме до перевіреної касти гебістів, за допомогою якої воно прагнуло якнайшвидше здійснити Зачистку Західної України. Що ж до новобранців у системі НКВД/НКГБ, то вони швидко засвоїли «чекістські корпоративні традиції» (нехтування законом, вседозволеність, культивування організаційних таємниць та ін.), водночас не набувши оперативних умінь і навиків, що призвело до численних порушень сумнозвісної «соціалістичної законності», службової безпорадності і значної плинності серед цієї категорії кадрів.

6. З метою нейтралізації та ліквідації антирадянського підпілля УНР, ЗВЗ, ОУН, взяття під свій контроль релігійних організацій, співробітники держбезпеки розгорнули широку агентурно-оперативну діяльність. Різноманітні форми цієї роботи органів НКВД/НКГБ у Західній Волині 1939–1941 рр. (оперативне обслуговування об'єктів, зовнішнє стеження за фігурантами оперативних розробок, проведення агентурних комбінацій, реалізація агентурних справ, завербування інформаторів та агентури, заведення і систематизація агентурних обліків) були спрямовані на встановлення якнайповнішого контролю за населенням краю, запобігання антирадянським проявам, ліквідацію нелегальних антирадянських структур, створення розгалуженої агентурної мережі. Масове завербування і застосування радянськими спецслужбами агентури з числа місцевого населення здійснило розкладаючий вплив на моральний стан суспільства і ефективність стратегій протидії більшовицькій владі.

7. Органи НКВД/НКГБ Західної Волині взяли ключову участь у підготовці та реалізації кількох масштабних репресивних акцій із Зачистки цієї території від «ворогів народу»: чотирьох вислань (депортацій) та двох масових (ліквідаційних) операцій, покликаних придушити будь-який спротив радянській влади. Ці акції мали характер «соціальних чисток» і були логічним продовженням Великого терору, поширеного в 1939–1941 рр. на населення захоплених СРСР територій з метою знищення «класово чужих» людей і придушення можливого спротиву радянській влади. Будь-яке окреслення статусу жертв вказаних репресивних акцій лежало поза правовими рамками, навіть т. зв. радянського права, оскільки саме їхнє здійснення було позасудовим і позаправовим. Його можна кваліфікувати як злочин проти людяності більшовицької влади, вчинений її каральними органами на загарбаних на початку Другої світової війни землях.

8. Упродовж 1939–1941 рр. відбулися дві спроби створення уенерівського підпілля під радянською окупацією у Західній Волині й на Поліссі. Мету створення й діяльності такого підпілля його організатори вбачали у відновленні УНР. Однак обидві місії зазнали невдачі внаслідок ослаблення, розпорошення й дезорганізація уенерівського середовища на Західній Волині й Поліссі в умовах падіння Польської держави та агентурно-провокаційної й репресивної діяльності органів НКВД. Комуністичні спецслужби системно провокували у 1939–1941 рр. у Західній Волині польсько-українську конфронтацію, розпалюючи міжнародний конфлікт. Більшовицька влада руками НКВД здійснила Зачистку соціальної бази для польського спротиву, скориставшись при цьому антипольськими настроями українського загалу. Попри максимальне використання державних, військових, економічних, політичних ресурсів, органам НКВД/НКГБ не вдалося придушити опір підпілля українських націоналістів. Водночас розгорнута робота із завербування та використання агентури з числа організаційного членства призвела до інфільтрування нею обох частин ОУН. Головною агентурною протиотрутою стало створення в ОУН(б) Служби безпеки.

9. Контроль за релігійними об'єднаннями на території Західної Волині забезпечували агентурно-оперативні заходи органів НКВД/НКГБ в унісон із політичними, економічними, адміністративними утисками релігійних структур з боку компартійних та радянських органів. Водночас агентурні комбінації радянської держбезпеки для релігії і церкви становили найбільшу небезпеку: вони були спрямовані на її інструменталізацію шляхом внутрішнього розкладу і повного підпорядкування. Таким способом радянські спецслужби намагались поставити під свій контроль єпископат і клір православної і греко-католицької церков, досягши в цьому певних успіхів.

10. В умовах наростання напруги у відносинах СРСР і Німеччини перед НКВД/НКГБ поставлене завдання остаточної Зачистки прикордонного регіону, до якого належали західні області УРСР, від усіх неблагоннадійних елементів, до яких, окрім членів антирадянського підпілля, віднесли представників національних меншин, що походили з іноземних держав. Дії більшовицьких спецслужб стосовно представників національних меншин у Західній Волині – росіян, євреїв, чехів, ромів – були спрямовані на їх інструменталізацію (використання) і репресування, яке щодо євреїв і ромів мало спільний знаменник з нацистським геноцидом. Кількасот представників національних меншин знищено у Західній Волині під час двох масових операцій; єврейські біженці стали основним об'єктом червневої висланської акції (депортації) 1940 р.; члени циганської королівської родини (клану) Квеків вбиті радянцями у 1941 р.

11. Українська частина списку вбитих під час масової операції навесні – влітку 1940 р. в'язнів тюрем Західної України складає 3 435 осіб. На підставі збережених контрольно-наглядових справ та анкет спецпоселенців вдалось розшифрувати більшу частину «рівненського» сегменту списку, а на підставі кадрових наказів і особових справ співробітників – встановити виконавців цього злочину. Планований розвиток другої масової операції наприкінці червня 1941 р. порушив напад Німеччини на СРСР, перетворивши її в криваву масакру в'язнів західноукраїнських тюрем. За різними даними, в останню декаду червня 1941 р. співробітники НКГБ і НКВД в тюрмах і камерах попереднього утримання при райвідділах НКВД вбили від 10 до 20 тис. осіб. Обрахунок жертв масакри утруднений відсутністю, у багатьох випадках, відповідних джерел. Більшість жертв червневої масової операції НКГБ/НКВД не вели жодної активної боротьби проти радянської влади, однак всіх їх, з огляду на їхню іншність, більшовицьке керівництво маркувало своїми ворогами і прирекло на фізичне знищення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Монографія. Рівне: Ліста-М, 2004. 184 с.: іл.
2. Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. 186 с.
3. Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне: ПП ДМ, 2011. 156 с.: іл. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %*).
4. Жив'юк А. Антон Олійник: Нескорена мрія. Рівне: Дятлик М., 2019. 312 с.

Брошури

5. Давидюк Р., Жив'юк А. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932–1933 років на Рівненщині. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. 92 с. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %*).

Розділи у колективних монографіях

6. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Повсякденне життя вчителів Рівненщини в умовах протистояння між радянською владою і українським підпіллям (1944–1953). *Повсякденне життя населення західних областей*

України у перші повоєнні роки (1944–1953): колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь, Liha-Pres, 2021. 380 с. С. 111–142. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 33 %).

7. Жив'юк А. Молодіжна ОУН у Гощанській середній школі (1947–1948): наставники, учні, ексекutori. *Західні землі України в перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 370 с. С. 349–366.*

Статті, опубліковані в виданнях, що належать до наукометричних баз Web of Science, Scopus (категорія «А»)

8. Давидюк Р., Жив'юк А. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Волинському воєводстві. *Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 48. Київ: КІІ імені Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2019. С. 83–97. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). Web of Science.*

9. Davydyuk R., Zhyvyuk A. Naddnipyrianska Ukraine emigrants musical activities in Volyn voivodeship. *Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 12. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 116–125. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). Web of Science.*

10. Davydyuk R., Zhyvyuk A. Theater art as a self-realization form of a Naddnipyrianshchyna political emigrants in Volyn Voivodeship (1920–1930-ies). *Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 15. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 128–135. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). Web of Science.*

11. Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ-НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал. 2023. № 2 (569). С. 125–142. Web of Science.*

12. Zhyvyuk A. Repressions of the OGPU-NKVD-NKGB against Gypsies 1932–1941: On newly discovered materials from Ukrainian archives. *Romani Studies. Liverpool: Liverpool University Press. Vol. 33, No. 2, pp. 189–209, 12 December 2023. Scopus, Q2.*

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях (категорія «Б»)

13. Жив'юк А. Розстріли в'язнів Дубенської тюрми на початку радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Вип. 10. Рівне: РДГУ, 2006. С. 305–309.*

14. Жив'юк А. Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки ХХ ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Вип. 14. Рівне: РДГУ, 2008. С. 109–114.*

15. Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Ч. 15–16. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. С. 321–327.

16. Жив'юк А. Формування і функціонування компартійної номенклатури Західної України в довоєнний період (на прикладі діяльності Василя Бегми). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 17. Рівне: РДГУ, 2009. С. 22–29.

17. Жив'юк А. «Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2009. № 2 (33). Київ, 2009. С. 7–21.

18. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 2. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. С. 35–42.

19. Жив'юк А. Причини і складові ідеологічних кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму» (на прикладі села Дермань Рівненської області). *Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 16. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. С. 249–262.

20. Жив'юк А. Театр як складова політичного маніпулювання комуністичної номенклатури: рівненський випадок. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*. Вип. 19. Рівне: РДГУ, 2010. С. 142–147.

21. Жив'юк А. Між ендеками й більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920–1940-х рр. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2010. № 2 (35). Київ; Харків, 2010. С. 212–236.

22. Жив'юк А. Компартійна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протиборство 40-х – 60-х років ХХ ст. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. Вип. 15. С. 121–135.

23. Жив'юк А. Поляки Волині-Полісся і «другі совети»: реалії взаємостосунків весни-осені 1944 р. (на матеріалах Рівненської області) *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Вип. 9. Рівне: РІС КСУ, 2010. С. 10–17.

24. Жив'юк А. Втрати населення Рівненської області у 1944-1952 роках: характеристика та порівняльний аналіз радянських і націоналістичних даних *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 1. С. 106–113.

25. Жив'юк А. Формування і трансформація західноукраїнської компартійної номенклатури впродовж 1940-х років (на матеріалах Рівненського обкому КП(б)У). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. пр.* Вип. 21. Рівне: РДГУ, 2011. С. 293–304.

26. Жив'юк А. Технологія і наслідки ідеологічних кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму» (на прикладі села Дермань Рівненської області). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. Вип. 46. С. 152–170.

27. Жив'юк А. Поранення генерала М. Ватутіна: факти та інтерпретації. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2012. № 1 (38). С. 114–135.

28. Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час «першої радянзації» Західної України через призму «Великого терору». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2012. № 2(39). Київ; Харків, 2013. С. 7–40.

29. Жив'юк А. Керівники органів НКВД-НКГБ (МВД-МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науково-документальний журнал*. 2014. № 1 (42). Київ; Харків, 2014. С. 29–52.

30. Жив'юк А. «Куркулі» та «індуси» проти колгоспів: завершення суцільної колективізації на Рівненщині. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ*. Вип. 26. Рівне: РДГУ, 2015. С. 234–238.

31. Давидюк Р., Жив'юк А. Рівненська повітова «Просвіта»: десятиріччя під знаком УНР. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2016. № 3. С. 39–44. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

32. Жив'юк А. Людина і система: Антон Олійник проти радянського тоталітарного режиму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 137–144.

33. Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянзатори» Рівненської області (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2 (50). Київ; Харків, 2018. С. 69–122.

34. Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). *Військово-науковий вісник*. Вип. 30. Львів: НАСВ, 2018. С. 13–23.

35. Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД-УМВД-УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий журнал*. 2019. № 2 (52). Київ; Харків, 2019. С. 5–43.

36. Жив'юк А., Алексійчук Л. Організація та діяльність санітарних пунктів Українського червоного хреста у військовій окрузі УПА «Заграва» (друга половина 1943 р.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2019. № 2. С. 86–98. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

37. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Перезавантаження західноукраїнського освітнього простору: комуністичні виклики і націоналістичні відповіді (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 7/49. С. 54–71. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 33 %).

38. Жив'юк А. Ліквідація органами НКВД-НКГБ Костопільської окружної екзекутиви ОУН (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий журнал*. 2022. № 1 (57). Київ; Харків, 2022. С. 48–94.

39. Жив'юк А. Ексцеси під час арештів і допитів членів ОУН співробітниками НКВД–НКГБ на Рівненщині (1940–1941). *Новітня доба*. Львів, 2023. Вип. 11. С. 55–67.

40. Жив'юк А. Антирадянське підпілля УНР на території Західної Волині та Полісся: замисли й висліди (1939–1941). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 121–137.

41. Соляр І., Жив'юк А. Справа «водіїв-зрадників»: участь співробітників радянських і компартійних органів у здійсненні Голокосту в гебіті Здолбунів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2024. Вип. 39. С. 53–69. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

Статті, опубліковані в зарубіжних виданнях

42. Давидюк Р., Жив'юк А. Дослідження політичних репресій більшовицького режиму в Рівненській області в рамках Державної програми «Реабілітовані історією». *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015. Vol. 6. S. 181–194. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

43. Жив'юк А. Поляки в органах радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 рр.). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017. Vol. 8. S. 83–100.

44. Zhyv'iuk A. 'Mizh evakuatsiieiu I "dotsil'nym rozstrilom": dolia v'iazniv tiurem Rivnenshchyny na pochatku Nimets'ko-radians'koi viiny' (Between evacuation and "expedient shooting": The fate of NKVD prisoners in the Rivne region at the start of the German-Soviet war). *The Great West Ukrainian Prison: Massacre of 1941: A Sourcebook* / Edited by Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. P. 139–141.

45. Жив'юк А. Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018. Vol. 9. S. 110–128.

46. Zhyviuk A. Anti-bolshevik insurgencies in Vohlynia in 1919–1920. *Trimarium. The History and Literature of Central and Eastern European Countries*. Vol. 1. No. 5 (2024). P. 24–50.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

47. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 8–78. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

48. Жив'юк А. Вибір: як це було у 1939-у. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 335–340.

49. Жив'юк А. Самострілівська десятка. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 351–358.

50. Жив'юк А. Здолбунівський підприємець Теодор Страка. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання*. Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 386–388.

51. Жив'юк А. Політичні репресії тоталітарної доби в Україні у шкільному курсі історії: періодизація, типологія, термінологія. *Історія та правознавство: Науково-методичний журнал*. 2007. № 19–21. Спецвипуск: *Історія ХХ століття: нові підходи до змісту шкільного курсу*. С. 75–81.

52. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині (1939–1950-і рр.). *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-*

документальне видання / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. Кн. 2. С. 7–30.

53. Жив'юк А. Між евакуацією і «доцільним розстрілом»: доля в'язнів тюрем Рівненщини на початку радянсько-німецької війни. *Українське державотворення: проблеми і сучасність: Збірник наукових праць*. Вип. IV / Ред. кол.: Р. Карпюк, О. Кушпетюк [та ін.]. Луцьк: ЛІРОЛ, 2010. С. 66–78.

54. Жив'юк А. Західноукраїнська компартійна номенклатура в 1939–1941 рр. (за матеріалами Рівненського обкому КП(б)У). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції* (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 134–138.

55. Жив'юк А. Холмщина й Підляшшя на сторінках часопису «Волинь» (1941–1942 рр.). *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць / упорядн. М. Кучерепа; за заг. ред. М. Кучерепи*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 348–354.

56. Жив'юк А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Вип. 5. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 76–86.

57. Жив'юк А., Кравчук Д. Поляки в радянському партизанському русі на території Райхскомісаріату Україна (на прикладі діяльності з'єднання Роберта Сатановського). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. / упоряд. М. Кучерепа*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 383–389. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

58. Жив'юк А. Замах на генерала Ватутіна: обставини і особи. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: ПП ДМ, 2013. Кн. 3. С. 86–102.

59. Жив'юк А. Суцільна колективізація і зселення хуторів як інструмент примусової радянської західних областей УРСР. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: ПП ДМ, 2014. Кн. 4 С. 5–56.

60. Жив'юк А. Парадокси меморіальних практик: історія поховання бійців НКВС і співробітників МДБ в Мізочі. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2016. Кн. 6. С. 98–116.

61. Автобіографія адміністративного старшини військового міністерства Української Народної Республіки, 1925-1927 рр. / публікація, примітки А. Жив'юка. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2017. Кн. 7 С. 22–134.

62. Жив'юк А. «Чорний запорожець» Антін Мороз. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць*. Рівне: Дятлик

М., 2017. Вип. XV: Матеріали наукової конференції «Волинь в Українській революції 1917–1921 рр.» / упоряд. О. Булига, А. Жив'юк. С. 113–119.

63. Жив'юк А. Самоідентифікація українців та національних меншин на Волині в дзеркалі модернізації (за базою даних проекту «Реабілітовані історією»). *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття. Збірник наукових праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 404–412.

64. Жив'юк А. «Нам у Радянському Союзі нічого захищати»: справа червоноармійців 361-го полку. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2018. Кн. 8. С. 37–60.

65. Жив'юк А. Буковина – Холмщина – Волинь: траєкторія долі вояка австрійської і української армій Павла Паранюка. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2018. Кн. 8. С. 77–90.

66. Давидюк Р., Жив'юк А. Олександра Новацька-Шевело і її спогади. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2019. Кн. 9. С. 23–26. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

67. Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року в новітній історії села. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін.* Рівне, 2019. Вип. 1. С. 210–238.

68. Жив'юк А. Оникій Богун – адміністративний старшина Армії УНР. *Волинь у роки Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 265–281.

69. Жив'юк А. «Двофронтова» боротьба УПА: бої за Мізоч у 1943–1945 рр. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін.* Рівне, 2021. Вип. 2. С. 96–113.

70. Жив'юк А. «Записи для нагадування минулого і будучності...»: Лаврін Красовський та його спогади. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін.* Рівне, 2021. Вип. 2. С. 154–261.

71. Жив'юк А. Втеча з табірної пункту «Кайеркан» Норильлагу в серпні 1945 р.: волинський слід. *Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Киридон (12.03.1961–27.01.2019): зб. наук. пр. / упоряд. і наук. ред. А. Киридон*. Київ: Ніка-Центр, 2021. С. 240–245.

72. Жив'юк А. Кримські татари в УПА на Волині. *Крим у координатах історії: збірник матеріалів другого наукового семінару / упоряд. І. Степанець, О. Машевський, О. Купчик*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. С. 160–164.

73. Жив'юк А. «Румунія – наша Батьківщина, а в Польщі – наш Квек»: репресії НКВД проти циган. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. Кн. 10. С. 51–102.*

74. Жив'юк А. Представники різних народів – вояки УПА і учасники підпілля ОУН (за матеріалами Рівненської області). *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. Кн. 10. С. 103–126.*

75. Жив'юк А. Розстріляні в липні 1941 р.: «польська шпигунка» Софія Федоровська і «німецький шпигун» Михайло Кулій. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 292–300.*

76. Жив'юк А. Проскрибований Кирило Студинський: за нововіднайденими документами НКВД-НКГБ. *Вісник НТШ. Ч. 68. Львів, 2023. С. 33–41.*

77. Жив'юк А. Мізоцькі районні відділення НКВД/НКГБ у 1939–1941 роках: структура, особовий склад, діяльність. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2023. Вип. 3. С. 107–143.*

78. Жив'юк А., Марчук І. «Кассандра», що стала «Наймичкою»: життєвий епос Раїси Трофімчук. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2023. Вип. 3. С. 161–231. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).*

79. Жив'юк А. Провокація Соловійова: Здолбунівський райвідділ НКГБ у 1944–1946 рр. *Здолбунів в історико-культурному просторі Волині / редкол. Р. Давидюк, А. Жив'юк, В. Марчук, В. Остапук. Луцьк, 2024. Вип. 1. С. 54–61.*

АНОТАЦІЯ

Жив'юк А. А. Органи НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): структура, кадровий склад, репресії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2025. 546 с.

У дисертації розглянуто організаційне становлення, кадрову мережу та репресії в Західній Волині на початковому етапі Другої світової війни

структур НКВД/НКГБ. Компаративне переосмислення напрацювань вітчизняних і закордонних учених, виявлення й інтерпретація невідомих та маловідомих архівних матеріалів дозволило суттєво скорегувати роль і значення структур НКВД/НКГБ у процесі Зачистки Західної Волині; висвітлити особливості формування, еволюцію, службові характеристики особового складу органів НКВД/НКГБ, зокрема, на прикладі Рівненської області; окреслити проблеми взаємостосунків регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ; дослідити специфіку підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій; розкрити характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та населення Волині; дешифрувати більшу частину «рівненського» списку осіб, вбитих за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. (перша масова операція); показати розкладаючий вплив широкого застосування органами НКВД/НКГБ агентури на стан суспільної моралі й на ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі; простежити зіткнення органів НКВД/НКГБ з підпіллям УНР у Західній Волині; схарактеризувати репресії НКВД/НКГБ стосовно ромів; розглянути особливості функціонування в Західній Волині радянської пенітенціарної системи; обґрунтувати причини, перебіг та наслідки вбивства людей (друга масова операція) у місцях їх примусового утримання у Західній Волині влітку 1941 р.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД), Народний комісаріат державної безпеки (НКГБ), Західна Україна, Західна Волинь, Великий терор, Друга світова війна, Зачистка, репресії, тюрми, депортації, масові операції, антирадянське підпілля, агентура, Організація українських націоналістів (ОУН), Союз збройної боротьби (ЗВЗ).

ANNOTATION

Zhyviuk A. A. Bodies of the NKVD/NKGB of USSR in Western Volyn (September 1939 – June 1941): structure, cadre, repressions. – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine, Lviv, 2025. 546 p.

The thesis analyses the organisational formation, personnel network and repressions of the NKVD/NKGB structures in Western Volyn in the early stages of the Second World War. In the context of a comparative rethinking of the achievements of both domestic and foreign scholars, the state of the topic development was clarified, the main historiographical directions of its study

were outlined; unknown and lesser-known archival materials (from the Branch archives of the Security Service of Ukraine and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, State archives of Ukraine and Poland) were identified and interpreted, which allowed significantly adjust the role and importance of the NKVD/NKGB structures in the process of the Purging of Western Volyn; the peculiarities of the formation, evolution, and personal characteristics of the NKVD/NKGB bodies personnel, in particular, on the example of the Rivne region, were highlighted; the problems of the relationship between the regional party leadership and the territorial bodies of the NKVD/NKGB were outlined; the specifics of the training and rotation of NKVD/NKGB personnel, in particular through the connection of the Purge of Western Ukraine with the Great Terror and previous practices of Bolshevik exterminations, were investigated; the nature and forms of interaction/confrontation between the NKVD/NKGB officers and the population of Volyn were revealed; the majority of the «Rivne list» of persons killed by the decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) from March, 5 1940 (the first mass operation) was substantiated and decoded, with the introduction of the array of preserved control- supervisory files and questionnaires of special resettlers into scientific circulation; the corrosive effect of the widespread use of agents by the NKVD/NKGB on the state of public morality and the effectiveness of resistance strategies against Bolshevik rule was shown; the clashes between the NKVD/NKGB and the UPR underground in Western Volyn were traced; the repressions of the NKVD/NKGB against the Roma were characterised; the peculiarities of the functioning of the Soviet penitentiary system in Western Volyn – the structure, staff, official characteristics of the personnel, conditions of detention of prisoners – were considered; the reasons, course and consequences of the killing of people (the second mass operation) in places of their forced detention (prisons, pre-trial detention cells of the NKVD district departments) in Western Volyn in the summer of 1941 were substantiated.

In the interwar period of the 1920s and 1930s, the territory of Western Ukraine (and Western Volyn in particular) experienced a national, cultural and spiritual upsurge, which included the formation and activity of a number of national political parties, public, economic, cultural, educational, scientific and religious organisations and institutions that directly or indirectly opposed the Bolshevik aggression and mass repression in Soviet Russia. The outbreak of the Second World War and the Soviet occupation of the Western Ukraine and Belarus territories put an end to the national intentions of these territories' inhabitants by transferring the repressive practices of the Great Terror, including its perpetrators, to these territories.

The leitmotif of Bolshevik policy, based on the imperial principle «divide and rule», was to achieve a split in Western Volyn society by opposing Poles as

«class enemies» to representatives of other nations, primarily Ukrainians and Jews; to search for allies within national communities by dividing them into «classically close» and «classically alien elements»; to neutralise opposition sentiment among the population and anti-Soviet manifestations by members of underground structures.

The main force to ensure the implementation of the tasks set by the Bolshevik leadership was the NKVD/NKGB, whose organisational network was formed in the occupied territories in the autumn of 1939. Under the acute time pressure created by the circumstances of the Second World War, the NKVD/NKGB bodies were obliged to act decisively and quickly, drawing on the experience of the Great Terror, which had involved the «removal of people by layers». In order to carry out this task, the officers who had been directly involved in numerous crimes during the mass repressions of the 1930s and who had escaped the so-called «Beria Purge», which ended the Great Terror in the USSR at the end of 1938 by the will of the leader J. Stalin, were mobilised.

A year later, the practice of extrajudicial executions, which the NKVD had supposedly abandoned, was revived for the Purge of western Ukraine and western Belarus. The Moscow Three, headed by Beria's deputy V. Merkulov, the operational groups (from the central state security apparatus) sent to the regional NKVD departments, and the local operational trios (in each of the newly created administrative districts, headed by the head of the district department) were «armed» with decisions of the highest party and Soviet authorities listing the population groups subject to forced exile (deportation) to remote regions of the USSR, and limits on the number of executions of people deemed most dangerous by the Soviet authorities. In 1940–1941, members of these trios, together with the NKVD/NKGB subordinate apparatus and convoy troops, oversaw the execution of some 3,500 people in western Ukrainian prisons and four waves of deportations of family members of executed and arrested «enemies of the people» (some 200,000 people). On the eve and at the beginning of the German attack on the USSR in the summer of 1941, the NKGB leadership launched the second mass operation to purge the western regions of Ukraine, shooting prisoners held in prisons and pre-trial detention centres in NKVD district offices (according to various sources, between 10 and 20 thousand people).

Source materials revealing the crimes committed by the NKVD/NKGB, as well as the names of the perpetrators of these crimes, are well preserved in the archives of Western Volyn (mainly in Rivne), which led to the outlining the territorial scope of the study. It was in West Volyn that the Soviet secret services managed to infiltrate the leadership of nationalist structures (the Organisation of Ukrainian Nationalists underground, the State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile and the Union of Armed Struggle of the Polish Government in Exile) with a significant number of their agents, which had far-reaching

consequences both during the Second World War and in the post-war period. Western Volyn, among other Western Ukrainian regions, was characterised by specific features related to earlier historical periods – its location on the border with the Ukrainian SSR/USSR and the active work of Soviet agents there, the presence of a significant number of political emigrants from the Ukrainian People's Republic, the majority of the Ukrainian population belonging to the Orthodox Church.

A comprehensive analysis, using biographical and prosopographical methods, of the personnel and activities of the NKVD/NKGB in Western Volyn, aimed at the political, economic, ideological, and spiritual subjugation of the Volyn region population in the period 1939–1941, made it possible to create a database of terror perpetrators, Soviet special services, as well as a kind of repressive matrix of their methods of operation, which they used in the next attempt to Sovietise Volyn in 1944.

The scientific and practical significance of the obtained results lies in the systematisation, generalisation and consideration from a new methodological perspective of the accumulated knowledge about the functioning of the NKVD/NKGB in Western Volyn in 1939–1941. The collected and analysed material makes it possible to create a holistic picture and «read» the sense of the Sovietisation of the Volyn (Western Ukrainian) territories not only at the beginning of the Second World War, but also in its final stage, during the reoccupation of these territories by the Soviets. The NKVD/NKGB served as a key instrument of the Soviet regime in its domination of another region (mentally, politically, economically, socially, culturally, spiritually). The developed historical and methodological matrix (scheme) can be used to prepare studies examining similar processes in the Ukrainian historical territories of Galicia, Bukovyna and Transcarpathia neighbouring Volyn, as well as in the territory of neighbouring countries such as Belarus, Latvia, Lithuania and Estonia.

Key words: People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD), People's Commissariat for State Security (NKGB), Western Ukraine, Western Volyn, the Great Terror, World War II, Purge, repression, prisons, deportation, mass operations, anti-Soviet underground, agents, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Union of Armed Struggle (ZWZ).

Підписано до друку 09.12.2024 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура «Times». Друк офсет.
Ум. друк. арк. 2,09. Обл.-вид. арк. 1,9. Наклад 100 пр. Зам. 88.
Друкарня видавництва «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.